

רות רוֹדד ונוגה אפרתי (עורכות). נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים.
ירושלים: מאגנס, 2009. 274 עמודים

חנה הרצוג*

כל ספר שנוסף למדף הספרים העוסק במגדר מוסיף נדבך בשדה מחקר שביסס לו לאחרונה מקום של כבוד במחקר החברתי. עם זאת, למען הגילוי הנאות אציין שלקח לי זמן לגבש עמדה באשר לספר החדש שנתבקשתי לסקור. סקירה של ספר ערוך היא בעייתית ממילא, שכן אי אפשר להידרש לכל מאמר ומאמר. אך זו בעיה שהורגלתי בה. הקושי היה בהתחבטות שבין השמחה על כך שתחום המגדר חי ותוסס ועל מחקרים מצוינים הכלולים בספר, ובין השאלה המטרידה אם ומה תורמת לשיח האקדמי ולשיח הציבורי הסוגה המתרחבת של ספרים שכותרתם: נשים (או מגדר) ו...1

אפתח בשמחה: לספר נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים חברו 11 חוקרות וחוקרים של נשים ומגדר במזרח התיכון בשלהי המאה ה-19 ובמהלך המאה העשרים. המאמרים חוברים יחד לפנורמה רחבה של תחומי עניין: חינוך נשים בין קהיר לאיסטנבול (אילה גרינברג); זהות והשכלה של נשים בדויות (פאטמה אחמד קאסם), הופעת תנועות הנשים במזרח התיכון וביטוייה בעיראק (נוגה אפרתי); ומבחר היבטים של מגדר ושינוי חברתי כמו בית הדין השרעי וקופות היתומים (איריס אגמון), מאליוזם ופמיניזם (רות ברזילי-לומברוז), וכיסוי ראש בתורכיה המודרנית של שנות השמונים (ענת לפידות-פירילה). מאמרים אחדים מתמקדים בנשים מסוימות: מירה צורף כותבת על האוטוביוגרפיה של פדוא טוקאן, דרך הררית, וליאורה הנדלמן-בעבור כותבת על גלות ובית בנרטיבים האוטוביוגרפיים של שתי סופרות מהגרות שספריהן הפכו לרבי מכר במערב: הצרה עם האיסלאם של אירשאד מנג'י ולקרא את לוליטה בטהרן של אזאר נאפיסי. אמיר ויסברוד כותב על נאדיה יאסין, מנהיגה אסלאמיסטית-פמיניסטית במרוקו, ואלדד פדרו עוסק בפרוע 'פּרַח'זאד, מגדולות המשוררים באיראן ואשת קולנוע מוערכת. חותם את הספר מאמרה של רות רוֹדד, המציע מבט שני על שפע מקורות ראשוניים הקוראים לחקור אותם. זהו מאמר של מורת דרך, מראשונות החוקרות בתחום בישראל, המבטיח שהמלאכה עוד רבה ושימושי המחקר ומקורותיו הם כמעט ללא גבול. כל מאמר בפני עצמו הוא עולם ומלואו. הקריאה בכולם הייתה מעשירה ומהנה, ואין ספק שכל המאמרים תורמים להעשרת הידע ולערעור סטריאוטיפים. ואכן זו הייתה אחת ממטרות הספר, לפי דברי העורכות (עמ' 4).

ואולם, האם במצב המחקר כיום זו סיבה מספקת לקיבוץ מאמרים למקראה אחת? האם המחקר הפמיניסטי עדיין יכול להסתפק במחקר השובר דעות קדומות? האם הוא יכול להסתפק בסיפרים על התפתחויות באזור לאורך זמן ובשוני שבין מקום למקום, כדרך לומר שחברות מזרח תיכוניות אינן קופאות על שמריהן בניגוד לתפיסות מסורתיות? לא כל המאמרים נמצאים במקום זה, רבים מהם מעלים פרובלמטיקה המבקשת פתרון. כמו כן, כמה מהמאמרים מתחברים לשיחים פמיניסטיים ביקורתיים. למשל, מאמרה המעולה של איריס אגמון מאתגר

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

את התפיסה שהרפורמות המשפטיות מרחיקות הלכת של המאה ה-19 פסחו על חוקי המשפחה ועל בתי הדין השרעיים. היא מראה כיצד הקמת קופות יתומים, שלכאורה הייתה צעד מנהלי שננקט מחוץ לבית הדין השרעי, ושלכאורה לא הייתה לה נגיעה לחוקים מהותיים אלא לפרוצדורה משפטית, הפכה למנגנון התערבות של המדינה בענייני משפחה, מנגנון שהיה בו פוטנציאל לשינוי הדרגתי מתמשך ביחסים במשפחה. בניתוח של האופנים שבהם פעלו קופות היתומים בקרב קבוצות מעמדיות שונות ובאזורים עירוניים לעומת כפריים מראה אגמון עד כמה תהליכי השינוי היו סתורים, מורכבים, ולכן אין לדבר בדיכטומיות של דת ומדינה, וגם לא בדיכטומיה של קדם-מודרניות ומודרניות, וגם לא במושגים של תהליכים ליניאריים של שינוי חברתי. גם מאמרה המרתק של מירה צורף אינו נופל לפח של דיכטומיות מסורתיות. צורף סוקרת את חייה של פדוא טוקאן, אישה מאתגרת ואמיצה המעזה לבקר את חברתה ואת אמה. בהסתמך על כתיבתה העשירה של טוקאן, צורף מראה כיצד הסיפור האישי והקולקטיבי אינם מנוגדים זה לזה: "בכל צומת מתקיים מפגש בין הרגעים הפרטיים והחוויות האינטימיות מזה ובין המאורעות הקולקטיביים מזה" (עמ' 74). על מפגש מרתק ומטשטש גבולות המתקיים בין דת למדינה, מרכז ופריפריה, מצביעה ענת לפידות-פירילה, שדנה בוויכוח על כיסוי הראש שהתקיים בתורכיה של שנות השמונים, שבו נשים משכילות ונשים דתיות, נשים מהערים ונשים מהפריפריה, חברו למאבק על התרת כיסוי הראש במקומות ציבוריים. ניתוח הממדים הקשורים בכיסוי הראש ועולמות המשמעות שהוא מבקש לסמן מאפשר לחוקרת להביא סיפור מורכב שחורג מהדיכטומיות המקובלות ולספר סיפור סבוך של מאבק על משמעויות, עצמאות והגדרה מחודשת של תפקידי מגדר, כשכל אלה מתקיימים בתוך הקשרים מעמדיים, פוליטיים ותרבותיים של יחסי כוח ושל נשאים החברתיים, שלא רק שאסור להתעלם מהם, אלא שיש להם תפקיד מרכזי בעיצוב התופעה. במילים אחרות, המחקר הפמיניסטי עבר כבר את השלב הראשון של חילוף קולן של הנשים ושבירת השתיקה סביב נשים ומקומן בחברה. האתגר הוא להבין כיצד מובנה מקומן של נשים, מהם הכוחות המשעתיקים. מאמרה של ליאורה הנדלמן-בעבור בוחן כיצד הסופרות הגולות מאיראן הופכות את הניתוק הפיזי ששיבש את רצף חייהן ל"הון גלות". חבל רק שהיא מתעלמת מההקשר הרחב שבו התאפשרה המרה זו, קרי המנגנון הקפיטליסטי האדיר של תעשיית רבי המכר שמכרה לאמריקאים אחרי 11 בספטמבר את מה שהממשל רצה שהם ישמעו: דיכוי נשים על ידי מדינות מוסלמיות ושליחות המערב להפצת הדמוקרטיה ושררור מעול האסלאם המדכא. תזה ביקורתית זו פותחה על ידי סבא מחמוד (Saba Mahmood), והיא מצביעה על הקשר שבין מדינה, כוחות השוק הקפיטליסטי והמאבק הדתי (Mahmood, 2009).

העורכות מציינות, בצדק, "שכאשר דנים בנשים ומגדר במזרח התיכון מנקודות מבט כה רבות ושונות, מטבע הדברים מתעוררות מחלוקות" (עמ' 5). האם אין אתגר העריכה מעוגן בדיוק כאן, בדיון סביב מה נסובות המחלוקות ומהו אופיין? העורכות עשו להן עבודה קלה באמירה "עשינו כמיטב יכולתנו לכבד את עמדותיהם השונות של הכותבים" (שם). הקוראים נשארים עם מלאכת הפענוח: האם הכותבים חלוקים ביניהם? ואם כן – על מה? האם, ואם בכלל, המאמרים מתכתבים זה עם זה? האם המאמרים עוסקים בשאלות תיאורטיות דומות? ואם לא – מה מחבר ביניהם? שאלות אלה מובילות אותי אל השאלה המטרידה שבה פתחתי: האם ומה תורמת לשיח האקדמי ולשיח הציבורי הסוגה המתרחבת של ספרים שכותרתם: נשים (או מגדר) ו...?

כינוס קובץ של מאמרים, טובים ככל שיהיו, בספר אחד רק מפני שהם עוסקים באזור גיאוגרפי דומה או בתקופה היסטורית מסוימת או אף בתחום מוסדי מסוים כמו מגדר ומדינה או מגדר וחוק, משקף בעיניי את השלב הראשון של השיח הפמיניסטי, שלב שאופייני בצורך לחלץ את קולן של הנשים ולשבור את קשר השתיקה ואת עיוורון המגדרים בניתוחים סוציולוגיים, היסטוריים ופוליטיים. אך לשמחתנו הרבה, השיח הפמיניסטי עשה כברת דרך אדירה מבחינה תיאורטית, מתודולוגית ואמפירית, והוא יכול לדון בשלל סוגיות הקשורות בהסדרים מגדריים, או במיקומן של נשים (וגברים) בהסדרים האלה, דרך העמדת שאלות תיאורטיות במוקד הקובץ או סביב תמה משותפת הנתונה במחלוקת, או לחלופין מתוך עמדה תיאורטית בתוך שדה נתון. אפשר לדון בנשים במזרח התיכון, אבל צריך לנסח פרובלמטיקה שתצדיק את החיבור הזה. לקבצים שהם כל-בו הכולל שלל מאמרים על המזרח התיכון, או לחלופין על נשים בישראל, היה ויש עדיין ערך כספרי מבוא או תשתית, וגם אלה צריך שתהיה להם לוגיקה מארגנת. אך סוגה זו – המאפשרת לאסוף בקובץ כמה מחקרים רק משום שהם עוסקים במגדר ובאזור גיאוגרפי, או במגדר ובתקופה היסטורית, או במגדר ובתחום מוסדי כלשהו – לא זו בלבד שהיא מתעלמת מהתרומה התיאורטית הרבה שיש לתיאוריות ולמחקרים הפמיניסטיים בניסוח שאלות מחקר חדשות, בהצעה של מבטים תיאורטיים חדשניים לבחינת תהליכים חברתיים, ובפיתוח של מתודולוגיות פורצות גבולות, אלא היא אף מסתכנת בשעתוק של קטגוריות החשיבה המגדריות ושל התפיסות שאותן ביקשו השיחים הפמיניסטיים לקעקע.

השיח הפמיניסטי מדגיש את התפיסה שמגדר, כמו כל קטגוריית מין וזהות, אינו נתון, אלא הוא תוצר של הבניות חברתיות, של יחסי כוח שיש לחקור בהקשרים חברתיים שונים ומשתנים, שאינם עומד בפני עצמו אלא קשור ביחסים מורכבים עם מעמד, דת, מוצא, לאום, גזע ושאר משטרי דעת. החברה המזרח תיכונית אינה אחידה, ההיסטוריה שלה אינה זהה, התהליכים הכלכליים והפוליטיים המתקיימים בה מורכבים ומשתנים. לכן קובץ מאמרים העוסק בנשים, מגדר והמזרח התיכון, במגוון תחומים כמו משפט, חינוך וכתביה אוטוביוגרפית, ללא העמדת שאלה תיאורטית או ניסוח של פרובלמטיקה משותפת, ובלא הסבר המבהיר מה עומד מאחורי המיון המרחבי או התרבותי או הפוליטי – קובץ כזה חוטא בראיפקציה גם של מושג המגדר, גם של נשים וגם של המזרח התיכון. מגדר, כמו מזרח תיכון, הוא קטגוריה שצריך להבין, לנתח ולשאול כיצד היא פועלת, אך יש גם לפרק ולחקור אותה כחלק מהבניה והבנה של סדר חברתי.

מקורות

Mahmood, Saba (2009). Feminism, democracy, and empire: Islam and the war of terror. In Hanna Herzog & Ann Braude (Eds.), *Gendering religion and politics: Untangling modernities* (pp. 193–215). New York: Macmillan/Palgrave.